

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

У статті розкрито місце харчової промисловості у структурі промислового виробництва України на основі аналізу вартісних і натуральних показників досліджено просторові відмінності у розвитку галузі на сучасному етапі, здійснено групування регіонів України за особливостями структури, динаміки та темпів розвитку харчової промисловості.

Ключові слова: харчова промисловість, регіональні диспропорції, продовольчий ринок, продовольча безпека.

Regional Peculiarities of Ukraine's Food Industry Development

In the article the place of food industry in the structure of Ukrainian industrial production is described; the special differences in sector development on modern stage are examined on basis of cost and natural indexes analysis; Ukrainian regions grouping is accomplished according to peculiarities of food industry development structure, dynamics and rate.

Keywords: food industry, regional disproportions, food market, food security.

Постановка проблеми. Класиками регіональної економіки ще у кінці XIX – на початку XX ст. доведено, що висока ефективність функціонування будь-якої галузі може бути забезпечена не лише за рахунок використання сучасних технологій, а й за рахунок оптимального (правильного) розміщення підприємств територіально.

Існуюча на сьогодні просторова організація підприємств харчової промисловості, індекси локалізації виробництва продовольчих товарів сформувалися здебільшого за часів панування централізованої планової економіки. У ринкових умовах спостерігається певна трансформація чинників розміщення підприємств харчової промисловості, що поряд із помітними змінами у розвитку аграрної сфери, глобалізаційними процесами наклало свій відбиток на динаміку,

темпи, масштаби та особливості просторової локалізації підприємств даної галузі в Україні. Пізнання останніх є важливим науковим завданням як з позиції пошуку шляхів оптимізації розвитку харчової промисловості, так і з позиції забезпечення продовольчої безпеки країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Соціальна значущість харчової промисловості є причиною того, що її вивченням займається широкий загал науковців. Ґрунтовні дослідження різних аспектів розвитку галузі (економічних, технологічних, екологічних) висвітлені у наукових працях П. Борщевського, Л. Дейнеко, Ф. Крисанова, П. Купчака, Л. Мармуть, М. Сичевського, Л. Чернюк, О. Шубравської та інших. Водночас територіальні особливості розвитку харчової промисловості, особливо у період трансформації реального сектора економіки країни, перманентних криз, у які вона потрапляє, залишаються недостатньо вивченими.

Мета статті. Головним завданням даного дослідження є аналіз галузево-територіальних змін у розвитку харчової промисловості України у пострадянський період і виявлення регіональних особливостей розвитку галузі у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Харчова промисловість є важливим сегментом економіки України, оскільки від рівня її розвитку залежить насамперед продовольча безпека країни. Орієнтуючись переважно на потреби внутрішнього ринку, харчова промисловість упродовж 1991–2012 рр. зазнала меншого, порівняно з іншими галузями, падіння обсягів виробництва її продукції. Майже незмінною залишається і частка даної галузі у структурі промислового виробництва країни. Наприклад, у 1991 р. вона становила близько 18%, у 2000 р. – 17,7%, у 2012 р. – 16,4%. Харчова промисловість посідає друге місце в Україні за обсягами виробництва промислової продукції. Посилюється експортна складова галузі. У 2012 р. Україна експортувала продовольчих товарів на суму близько 8,8 млрд дол. Упродовж багатьох років експорт продукції

харчової промисловості перевищує її імпорт (2012 р. – 4 млрд дол.).

Галузь є інвестиційно привабливою. Станом на 1 жовтня 2012 р. у харчову промисловість залучено 2995,3 млрд дол. закордонних інвестицій, що складає 5,7% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій, які надійшли в економіку України. Найбільш інвестиційно привабливими на сьогодні є виробництво напоїв (майже 50% інвестицій), кондитерських і макаронних виробів (17%) та олії (близько 13%). Це пояснюється тим, що саме ці галузі, особливо виробництво пива та напоїв, забезпечують швидкий обіг капіталу і високу прибутковість.

Упродовж 1990–2012 рр. у розвитку харчової промисловості сталися помітні як галузеві, так і територіальні зрушення, які, окрім усього іншого, мають чітко виражені регіональні відмінності.

Обсяги виробництва продукції харчової промисловості у пострадянський період розвитку України характеризуються неоднорідною динамікою. Найбільш суттєве падіння як вартісних, так і натуральних показників спостерігалось упродовж 90-х років ХХ ст. Причини скорочення обсягів виробництва продукції харчової промисловості у кінці ХХ ст. докладно розкрито у дослідженнях Л. Дейнеко [1, с. 15] та П. Купчака [2]. Наразі варто окремо відзначити дві вагомі причини – скорочення виробництва продукції сільського господарства та зниження купівельної спроможності населення. Щодо першої, то від сировинної бази залежать не лише обсяги виробництва продовольчих товарів, а й їх асортимент, якість та загальна цінова динаміка на продовольчому ринку країни. Не менш вагомою є друга причина, пов'язана із суттєвим скороченням купівельної спроможності населення та пришвидшенням інфляційних процесів. Попри те, що українці витрачають на продукти харчування майже 50% своїх доходів, багато видів продовольчих товарів залишаються малодоступними для населення.

Масштаби скорочення виробництва окремих видів продукції харчової промисловості були надзвичайно високими. Так у 2002 р. виробництво ковбасних виробів в Україні склало лише 23,2% від аналогічного показника 1990 р., молока – 18,3%, борошна – близько 39%, цукру – 23,9%. Україна втратила ті вагомі позиції у світі, які вона посідала за виробництвом молока, м'яса, цукру та інших цінних продовольчих товарів. Якщо у кінці 80-х років ХХ ст. частка України у світовому виробництві м'яса становила 2,93%, то у 2005 р. – лише 0,6% [3, с. 390].

Позитивні тренди у розвитку харчової промисловості окреслилися на початку 2000-х років. Водночас вони не носять сталого характеру, оскільки досить тривале зростання виробництва продукції галузі упродовж 2000–2007 рр. було перервано у 2008–2009 рр. Крім цього, позитивна динаміка виробництва продовольчих товарів є вибірковою як у галузевому, так і в регіональному аспектах. Найбільш швидкими темпами зростає виробництво тих видів продукції харчової промисловості (кондитерських виробів, пива, олії), які забезпечують вищий економічний прибуток.

Певних змін у 90-х – 2000-х роках зазнала і структура харчової промисловості. Відсутність співставних даних за різні часові періоди ускладнює їх об'єктивну оцінку, проте у найбільш загальному вигляді можна стверджувати, що коли на початку 90-х років ХХ ст. провідні позиції у структурі харчової промисловості посідала м'ясо-молочна галузь (41%), то тепер – виробництво напоїв (19%). Варто зазначити, що частка м'ясної та молочної галузей теж залишається значною через високу ціну на дані види продовольчих товарів.

Оцінити регіональні особливості розвитку харчової галузі можна за допомогою кількох індикаторів і відповідних показників. Традиційно для цього використовують як вартісні, так і натуральні показники виробництва окремих видів продукції харчової промисловості у розрахунку на одну особу чи на одиницю площі.

Про зростання міжрегіональних диспропорцій свідчать, з одного боку, перевищення максимального значення душевого показника виробництва продукції харчової промисловості над мінімальним, з іншого – величина коефіцієнта варіації зазначених показників у розрізі регіонів України. Якщо у 2007 р. максимальний показник виробництва продукції харчової промисловості на одну особу (Полтавська область) перевищував мінімальний (Івано-Франківська область) у 5,6 разів, то у 2012 р. – у 14,3 рази (Черкаська та Закарпатська області відповідно). Лідерами за темпами приросту виробництва продукції харчової промисловості є Кіровоградська, Черкаська, Київська та Полтавська області (табл. 1).

Аналогічні процеси простежуються і в натуральних показниках виробництва продукції харчової промисловості. Наприклад, якщо у 1990 р. коефіцієнт варіації показників виробництва ковбасних виробів становив 24,5%, то у 2012 р. – 98,4%, молока – 29,5 та 190%, цукру – 96,4 та 150,2% відповідно. Це свідчить про посилення

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА

Микола Барановський

концентрації виробництва окремих видів продукції харчової промисловості. Конкурентні переваги отримують насамперед ті регіони, які мають потужнішу сировинну базу та значні ринки збуту продукції. Водночас абсолютної залежності між обсягами виробництва продукції харчової промисловості та

обсягами виробництва продукції сільського господарства (сировина) немає. Підтвердженням цього можуть слугувати величини коефіцієнтів кореляції чи детермінації, які розкривають тісноту взаємозв'язку між показниками аграрного виробництва та продукції харчової промисловості.

Таблиця 1

Динаміка виробництва продукції харчової промисловості у розрізі регіонів України

Регіони України	Виробництво продукції харчової промисловості, млн грн*		Частка регіону у виробництві продукції харчової промисловості України, %	
	2007	2012	2007	2012
Україна	85673,2	257533,2	100	100,0
АР Крим	3580,4	7090,9	4,2	2,8
Вінницька	5234,8	11800,3	6,1	4,6
Волинська	1742,5	3770,5	2,0	1,5
Дніпропетровська	5608,9	14276,0	6,5	5,5
Донецька	5828,5	20038,8	6,8	7,8
Житомирська	2234,5	4600,9	2,6	1,8
Закарпатська	803,7	1108,1	0,9	0,4
Запорізька	3958,1	7422,7	4,6	2,9
Ів.-Франківська	861,8	3068,8	1,0	1,2
Київська	11920,9	53467,6	13,9	20,8
Кіровоградська	1419,8	12177,3	1,7	4,7
Луганська	1658,4	3016,8	1,9	1,2
Львівська	3240,8	11612,6	3,8	4,5
Миколаївська	3425,7	6485,2	4,0	2,5
Одеська	3987,4	8603,8	4,7	3,3
Полтавська	5325,6	17623,9	6,2	6,8
Рівненська	863,5	4892,0	1,0	1,9
Сумська	2153,8	4454,0	2,5	1,7
Тернопільська	1486,7	3587,5	1,7	1,4
Харківська	8527,2	22813,0	10,0	8,9
Херсонська	1702,7	4006,6	2,0	1,6
Хмельницька	2128,3	4836,1	2,5	1,9
Черкаська	4276,3	16020,7	5,0	6,2
Чернівецька	640,0	815,7	0,7	0,3
Чернігівська	3396,8	9943,4	4,0	3,9

Розраховано автором за даними Державної служби статистики України

* – відповідно до класифікатора видів економічної діяльності, до продукції харчової промисловості відносяться «виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів»

Досить тісна залежність простежується лише між виробництвом насіння соняшнику та виробництвом олії ($r=0,784$), а також цукрових буряків і цукру ($r=0,826$).

При цьому слабкою є залежність між виробництвом м'яса та ковбасних виробів (0,218), зерна і борошна (0,298) тощо. Існуючі невідповідності позначаються на регіональних продовольчих ринках, де також формуються диспропорції між виробництвом продовольчих товарів та їх споживанням.

Окремої уваги потребує аналіз значущості харчової галузі у структурі промислового виробництва окремих регіонів України. У 1990 р. в

Україні були відсутні суттєві контрасти у показниках питомої ваги цієї галузі у структурі промисловості регіонів. Максимальне значення (25,9%) перевищувало мінімальне (15,6%) орієнтовно на 10 відсоткових пунктів. У 2007 р. таке перевищення складало уже 17,7 разів, у 2012 р. – 17,3 рази (табл. 2). У трьох регіонах України частка харчової галузі у структурі промислового виробництва перевищує 50% (Вінницька, Кіровоградська та Чернігівська області), ще у чотирьох регіонах вона складає близько третини.

Головною причиною зростання частки харчової промисловості у багатьох регіонах України стало суттєве скорочення обсягів виробництва в інших секторах промисловості, насамперед у машинобудуванні, хімічній індустрії та особливо у легкій промисловості, тобто у тих галузях, які посідали вагомі позиції у структурі промислового виробництва більшості регіонів України. Слід

зважати також на те, що продукція харчової промисловості є соціально значущою, і ця галузь забезпечує відносно швидку окупність капіталовкладень. Підприємства харчової промисловості, особливо кондитерські фабрики, були одними із перших об'єктів закордонного інвестування.

Найбільш значне зростання частки харчової промисловості упродовж 1990–2012 рр. мало місце у Вінницькій, Кіровоградській, Тернопільській, Черкаській та Чернігівській областях (табл. 2). На противагу цьому у низці областей, зокрема Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Івано-Франківській, Запорізькій, частка харчової галузі у структурі їх промисловості помітно знизилася. Частково це можна пояснити диспаритетом динаміки цін на продовольчі товари та продукцію, наприклад, металургійного чи паливно-енергетичного комплексів.

Таблиця 2

Частка харчової промисловості у структурі промислового виробництва регіонів України, %

Регіони України	1990*	2007	2012
Україна	19,7	14,3	16,4
АР Крим	17,7	31,5	25,9
Вінницька	21,8	56,7	52,2
Волинська	21,2	21,9	32,9
Дніпропетровська	18,0	5,5	6,5
Донецька	18,9	4,8	8,2
Житомирська	20,5	32,1	28,1
Закарпатська	20,7	13,6	11,1
Запорізька	15,6	7,6	9,0
Ів.-Франківська	25,9	8,1	12,1
Київська	22,2	25,0	32,9
Кіровоградська	16,0	29,6	62,4
Луганська	18,4	3,2	3,6
Львівська	24,1	20,2	33,2
Миколаївська	22,4	30,9	28,8
Одеська	18,8	23,4	30,0
Полтавська	19,2	15,2	21,8
Рівненська	21,1	11,4	17,6
Сумська	15,8	23,2	17,8
Тернопільська	23,5	47,4	46,3
Харківська	17,5	27,9	29,3
Херсонська	16,4	38,1	39,0
Хмельницька	20,1	25,8	29,0
Черкаська	16,6	34,7	49,0
Чернівецька	19,8	27,1	19,6
Чернігівська	19,9	42,7	51,2

Розраховано автором за даними Державної служби статистики України

* – для 1990 р. частка галузі визначалася відповідно до діючого на той час загальносоюзного класифікатора галузей народного господарства

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА

Микола Барановський

Завершальним етапом дослідження є групування регіонів України за особливостями розвитку харчової промисловості. Воно може здійснюватися різними способами. У даному випадку для групування регіонів України було використано кластерний аналіз. Інформаційну базу дослідження склали 17 показників, які умовно були об'єднані у чотири групи. До першої групи увійшли показники, що відображають рівень розвитку харчової промисловості регіонів, другої – її значущість у структурі промислового виробництва регіонів, третьої – душеві показники виробництва окремих видів продукції даної галузі, четвертої – показники споживання домогосподарствами основних продуктів харчування.

Дендрограма кластерного аналізу (рис. 1) дозволяє не лише виділити певні кластери, а й оцінити подібність регіонів України за особливостями розвитку харчової промисловості. Наприклад, близькими за значеннями обсягами, темпами та динамікою розвитку даної галузі вирізняються Чернівецька та Закарпатська, Сумська, Одеська, Житомирська, Хмельницька та Волинська області.

У результаті дослідження виділено 5 груп областей (кластерів), які помітно різняться між собою особливостями розвитку харчової промисловості.

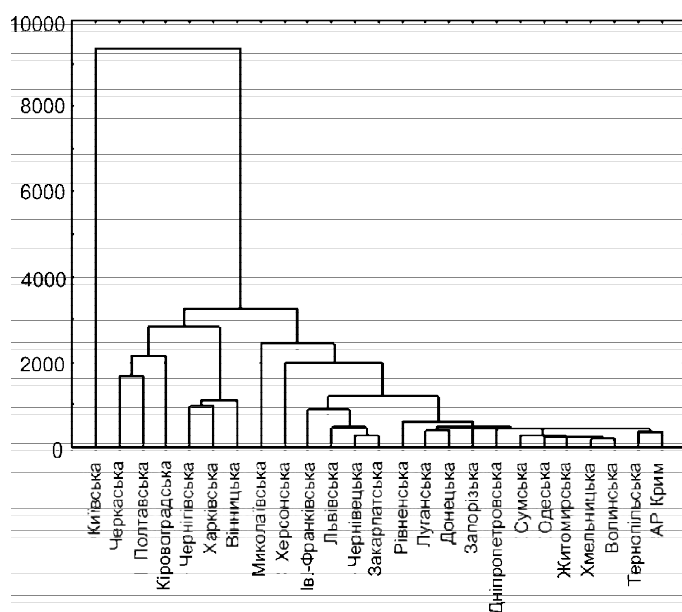

Рис. 1. Дендрограма кластеризації регіонів країни за особливостями розвитку харчової промисловості

До першої групи увійшли Вінницька, Миколаївська, Харківська та Чернігівська області, які вирізняються досить високими обсягами виробництва продукції харчової промисловості, швидкими темпами зростання значущості даної галузі у структурі промислового виробництва цих регіонів (особливо у Вінницькій та Чернігівській областях), найвищими душевими показниками виробництва окремих видів продукції харчової промисловості та їх споживання. У цих регіонах сформувався найбільш оптимальне співвідношення між виробництвом та споживанням продукції харчової промисловості.

Друга група регіонів виявилася найбільш чисельною, оскільки до неї увійшло 12 областей та АР Крим. Дану групу сформували як індустріальні області Донбасу чи Придніпров'я (Донецька, Дніпропетровська), так і типово аграрні регіони на кшталт Волинської чи Тернопільської областей. Головними типоформульованими ознаками даного кластеру є відносно низька частка харчової промисловості у структурі економіки регіонів і низькі обсяги споживання домогосподарствами основних продуктів харчування.

До третьої групи увійшли Кіровоградська, Полтавська та Черкаська області, які характеризуються найвищими в Україні обсягами виробництва продукції харчової промисловості, швидкими темпами зростання її значущості у структурі економіки цих регіонів і високими позитивними трендами нарощування обсягів виробництва окремих видів продукції харчової промисловості. У регіонах третього кластеру спостерігається найбільший дисбаланс на ринку продовольчих товарів, який склався не за рахунок низьких обсягів споживання продуктів харчування, а за рахунок їх значного виробництва. Їх можна назвати регіонами-донорами виробництва продукції харчової промисловості.

Четвертий кластер сформувала лише одна область – Київська. Така ситуація не є випадковою, оскільки на Київську область (разом з Києвом) припадає майже 20% загальнодержавного виробництва продукції харчової промисловості. Цей регіон є одним із лідерів за обсягами споживання окремих видів продукції агропромислового комплексу.

До п'ятого кластеру увійшли чотири регіони Західної України (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області), які характеризуються незначними обсягами

виробництва продукції харчової промисловості та найнижчою в Україні часткою даної галузі у структурі промислового виробництва цих регіонів. Відносно низький рівень розвитку харчової промисловості в областях п'ятого кластеру пояснюється насамперед обмеженою сировинною базою через несприятливі природні передумови для розвитку сільського господарства. Як і в областях третього кластеру, тут мають місце найбільші диспропорції між виробництвом та споживанням продовольчих товарів. Проте, на відміну від третього кластеру, у західних регіонах України вони сформувалися за рахунок низьких обсягів виробництва при відносно високих показниках споживання продукції харчової промисловості.

Висновки. Проведене дослідження надає підстави для формулювання таких висновків.

1. Харчова промисловість відіграла і продовжує відігравати важливу роль у структурі промислового виробництва як України загалом, так і її окремих регіонів.

2. Дія ринкових механізмів зумовлює посилення просторової диференціації виробництва продукції харчової промисловості. Воно все більше концентрується у тих регіонах і містах, які мають або більш сприятливі умови для розвитку аграрного виробництва (сировинна база), або ємкі та сталі ринки збуту продукції.

3. Найбільші позитивні зрушення у розвитку харчової промисловості упродовж останніх років спостерігаються в Полтавській, Черкаській, Київській, Кіровоградській областях, свідченням чого є зростання їх частки у загальнодержавному виробництві продовольчих товарів.

4. В Україні можна виділити п'ять груп регіонів, які характеризуються певними особливостями розвитку харчової промисловості. Найгострішими диспропорціями на ринках продовольчих товарів вирізняються центральні та західні регіони України. При цьому у перших такі диспропорції викликані значними обсягами виробництва продовольчих товарів, у других – підвищеними обсягами споживання при незначних масштабах виробництва.

Виявлені вище регіональні особливості розвитку харчової промисловості мають враховуватися при розробці стратегічних цілей і конкретних завдань реформування агропродовольчої сфери країни та її окремих територій.

Список використаних джерел

1. Дейнеко Л.В. Економічні проблеми розвитку харчової промисловості України та її регіонів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук: спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / Л.В. Дейнеко. – К.: РВПС України НАН України, 2000. – 39 с.

2. Купчак П.М. Харчова промисловість України в умовах активізації інтеграційних та глобалізаційних процесів: монографія / за ред. доктора економічних наук, професора Л.В. Дейнеко. – К.: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, 2009. – 152 с.

3. Саблук П.Т. Глобалізація і продовольство: монографія / П.Т. Саблук, О.Г. Білорус, В.І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 632 с.